СВІРІН О. Ф.,
заслужений юрист України,
головний науковий співробітник
відділу науково-методичного
забезпечення прокурорської діяльності
поза сферою кримінальної юстиції
*(Науково-дослідний інститут
Національної академії прокуратури
України)*

УДК 347.963

ДЕЯКІ АСПЕКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ В ГОСПОДАРСЬКОМУ ТА ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ НОВОГО ПРИНЦИПУ РОЗУМНОСТІ СТРОКІВ РОЗГЛЯДУ СПРАВИ СУДОМ

У статті розглянуто актуальне питання реалізації нового конституційного принципу розумності строків розгляду справи судом поза межами кримінальної юстиції, причини та обставини його появи. Проаналізовано основні критерії розумного строку розгляду справи. Висвітлено деякі аспекти та проблеми застосування цього принципу у чинному законодавстві.

Ключові слова: *захист прав громадян в суді, основні засади (принципи) судочинства, розумні строки розгляду справи судом, Європейський суд з прав людини, розумність строку проведення конкретної процесуальної дії.*

В статье рассмотрен актуальный вопрос применения нового конституционного принципа разумности сроков рассмотрения дела судом за пределами уголовного судопроизводства, причины и обстоятельства его появления. Проанализированы основные критерии разумного срока рассмотрения дела. Освещены некоторые аспекты и проблемы применения этого принципа в действующем законодательстве.

Ключевые слова: *защита прав граждан в суде, основные начала (принципы) судопроизводства, разумные сроки рассмотрения дела судом, Европейский суд по правам человека, разумность срока проведения конкретного процессуального действия.*

Actual issue of realization of the new constitutional principle on reasonableness of time of judicial proceedings outside the sphere of criminal justice, reasons and circumstances of its appearance are considered in the article. Main criteria of reasonable time of judicial proceedings are analyzed. Some aspects and problems of application of this principle in acting legislation are enlighted.

Key words: *protection of citizens' rights in court, main grounds (principles) of court procedure, reasonable time of judicial proceeding, European Court of Human Rights, reasonableness of time to carry out a specific procedural action.*

Вступ. Захист прав громадян в суді гарантується на основі конституційно визначених засад судочинства, зафіксованих у статті 129 Конституції України. Попри те, що у новій редакції Основного закону із тексту цієї його норми вилучено згадку про законність, вона все одно мається на увазі, тому що закон є основним джерелом правової системи та й самого

права. Натомість нова редакція Конституції України містить серед основних засад судочинства новий розділ «Розумні строки розгляду справи судом» [1]. Вказаний принцип спрямовано на боротьбу з тяганиною в судах, що має значне поширення у судовій системі.

Сьогодні прийнято вважати, що поява нового конституційного принципу судочинства щодо розумних строків розгляду справи судом зумовлена підписанням Україною Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (далі – Конвенція), відповідно до статті 6 якої право людини на справедливий суд презумується саме у такий спосіб, що включає до себе як невід'ємну частину право на розумний період розгляду справи [2]. Проте, на думку П. Гуйвана, причина появи цього приципу є дещо іншою, адже Україна своїм законом внесла Конвенцію та прецедентну практику Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ, Європейський суд) до складу національного законодавства ще 2006 року. Очевидно, що кількість скарг від громадян України, пов'язаних з перевищенням розумних строків розгляду справ, що розглядається ЄСПЛ, зростає [3, с. 30]. Як правило, громадяни скаржаться на тривалість розгляду, яка перевищує п'ять, сім, а то й десять років [4]. Отже, питання набуло ще більшої актуальності і зумовило прийняття цього нового конституційного принципу.

Поняття розумних строків вітчизняною юридичною наукою переважно вивчалося у контексті ст. 6 Конвенції та протоколів до неї і загальної юриспруденції ЄСПЛ. Йдеться про праці вчених загальної теорії держави та права, конституційного, міжнародного права та цивільного і кримінального процесу: М. Бурменського, Л. Борисової, В. Денисова, В. Євінтова, Н. Кузнецової, І. Марочкіна, П. Рабіновича, І. Панкевича, І. Піляєва, Н. Радановича, В. Туманова, А. Федорової, С. Шевчука та інших. Питання про сутність права на справедливий суд та деяких інших аспектів розумних строків розгляду справи за Конвенцією та практикою ЄСПЛ окремо розглядалось В. Городовенком, Т. Дрягіною, О. Овчаренко, О. Прокопенком, О. Толочком, Е. Трегубовим та іншими. Однак, на думку деяких науковців, це питання вітчизняною юридичною наукою досліджено недостатньо.

Постановка завдання. Метою статті є намагання розглянути основні складники поняття розумного строку розгляду справи, проаналізувати шляхом зіставлення та порівняння цього поняття із термінами, необхідними для виконання конкретної процесуальної дії, виявити деякі аспекти застосування досліджуваного принципу.

Результати дослідження. Слід зауважити, що запозичена з міжнародного права категорія «розумні строки розгляду справи» має суб'єктивний підтекст у кожному конкретному випадку визначення цих строків. Про це заявив у своїй доповіді на засіданні Президії НАН України академік Ю. Шемшученко [5, с. 39].

У цілому неоперативність роботи судів є однією із рис правосуддя. Вона притаманна більшості судових систем, однак часто вона набуває хронічних форм, про що свідчить вітчизняна судова статистика. Як справедливо відзначається у науковій юридичній літературі, недотримання строків розгляду справ не лише порушує право особи на захист, а й формує в неї негативне ставлення до судової системи, неповагу до права, що стає критичним для самої країни та погіршує її міжнародний імідж.

На думку О. Гончаренко, поняття розумного строку розгляду справ національними судами як вналежить до так званих автономних категорій в юриспруденції ЄСПЛ, зміст яких є специфічним та досить складним для сприйняття для вітчизняної правової системи. З огляду на це принципово важливою є практика ЄСПЛ, в якій розкривається юридичний зміст кожного із закріплених прав. Офіційно тлумачити зміст конвенційних норм щодо захисту права на справедливий суд може виключно Європейський суд з прав людини. Правові позиції ЄСПЛ щодо змісту права на справедливий суд мають обов'язкову правову природу для всіх країн-учасниць Конвенції, а не лише для тих, що є сторонами у конкретній справі [6, с. 126]. У практиці Європейського суду містяться стандарти (принципи) вирішення певних правових ситуацій, які стосуються розумних строків розгляду справи. Отже, врахування їх є досить бажаним для держави як для належного виконання нею своїх зобов'язань за Конвенцією, так і з превентивною метою, щоб не допускати порушень прав у майбутньому.

Відповідно до вимог ст. 6 Конвенції розумний строк є обов'язковим для розгляду цивільних, адміністративних і кримінальних справ. Для визначення того, чи була тривалість провадження у справі розумною, ЄСПЛ спочатку досліджує часові проміжки розгляду справ у рамках національної правової системи [7]. Він встановлює початок цього строку та його закінчення.

Перебіг строку у справах про цивільні права та обов'язки відраховується з моменту відкриття провадження у справі, а в окремих випадках – з моменту виникнення права на подання позову до суду. Моментом закінчення перебігу строку у цих справах ЄСПЛ найчастіше визнає повне виконання судового рішення.

Треба усвідомлювати, що строки, які встановлюються судом (наприклад, строк для усунення недоліків позовної заяви чи апеляційної скарги), повинні відповідати принципу розумності. Визначаючи (на власний розсуд) тривалість цих строків, суду необхідно враховувати принципи диспозитивності та змагальності, а також граничні строки, що встановлені законом для розгляду справи.

Для встановлення розумності строку розгляду конкретної справи у національних судових органах за результатами розгляду низки справ («Кудла проти Польщі» [8], «Мікулич проти Хорватії» [9], «Єрмакова проти Росії» [10] або «Паскал проти України» [11] та інших) Європейський Суд прийшов до висновку, що поняття «розумний строк» є суб'єктивним, а тому виробив у своїй практиці кілька взаємопов'язаних критеріїв: 1) складність справи; 2) поведінка заявника (тобто особи, яка звернулася до Європейського суду); 3) поведінка судових та інших державних органів; 4) важливість предмета розгляду для заявника. Отже, обґрунтованою виглядає позиція Н. Писаренко та В. Сьоміної, які вважають, що розумність тривалості судового провадження треба оцінювати у контексті обставин кожної конкретної справи [12, с. 56].

Довга тривалість розгляду справи може бути визнана розумною, якщо сама справа є складною як з фактичного, так і з правового боку. Питання щодо складності справи (як і питання щодо строку, протягом якого справа підлягає вирішенню) має розв'язуватися в її розгляді з огляду на те, які додаткові процесуальні дії необхідно вчинити, щоб отримати докази: призначити експертизу, допитати свідків, одержати висновки спеціалістів тощо. Процедури вчинення цих дій описано в законодавстві, відповідно до якого все, що відбувається в розгляді справи, перебуває під контролем суду. Отже, як вказує Л. Тацій, відповідальність за несвоєчасне виконання процесуальних дій покладається на суд [13, с. 36]. Такий висновок збігається із позицією ЄСПЛ. Так, у рішенні в справі «Вергельський проти України» зазначено, що відкладення розгляду справи, призначення і проведення експертизи, участь судді в розгляді інших справ, повернення кримінальної справи прокуророві з метою усунення допущених порушень кримінального процесуального законодавства самі собою не суперечать чинному законодавству, але не можуть призводити до порушення права особи на судочинство в розумний строк [14].

Критерій складності справи означає також оцінювання справи з урахуванням обставин і фактів, що ґрунтуються на праві (законі) і тягнуть за собою певні юридичні наслідки. Вона може бути пов'язана як з питаннями факту, так і з такими правовими аспектами: характером фактів, які необхідно встановити; кількістю питань, що розглядаються в межах справи; віддаленістю з погляду простору та часу між подіями та фактами, які розглядаються, та процесом судочинства; кількістю свідків та інших проблем, пов'язаних зі збиранням доказів; міжнародними факторами; приєднанням справи до інших, а також вступом у процес нових осіб. Крім того, складність справи та строк її розгляду залежать від складності предмета доказування у справі, без чого неможливо правильно її вирішити та застосувати норми матеріального права; від обсягу фактів предмета доказування, який може змінюватися у зв'язку зі зміною підстав позову, збільшенням чи зменшенням позовних вимог, від кількості доказів, наданих сторонами [6, с. 78].

На підтвердження викладеного вище можна навести приклади, коли ЄСПЛ порівняно тривалі строки розгляду вважались розумними з огляду на складність справи. Так, у спра-

ві «Хосце проти Нідерландів» 1981 р. Європейський суд вирішив, що тривалість у 8,5 років для розгляду справи про шахрайство у фінансовій сфері не порушувала ст. 6 Конвенції. В іншій справі ЄСПЛ визначив допустимим розгляд трудового спору у німецьких судах упродовж 4 років 9 місяців. Однак Європейський суд встановив порушення у справах, що розглядались протягом меншого періоду (3,5 років у справі «Циммерман і Стейнер проти Швейцарії») [15, с. 78].

Другим критерієм розумності строку розгляду справи є належна поведінка заявника. У разі необхідності особа, яка звертається до Європейського Суду із заявою про визнання розгляду справи необґрунтовано довгим, має довести, що вона (ця особа) особисто не вчиняла дій, спрямованих на затягування процесу. Тобто ЄСПЛ кожного разу оцінює поведінку заявника та її вплив на тривалість розгляду справи.

У практиці існують випадки, коли поведінка заявника є неналежною та сприяє затягуванню справи. Класичним прикладом, коли поведінка заявників стала однією з причин тривалого розгляду спору, є справа «Чірікоста і Віола проти Італії», де 15-річний строк розгляду було визнано виправданим, оскільки самі заявники 17 разів зверталися з проханням про відстрочення процесу і не заперечували проти 6 перенесень розгляду, здійснених на підставі заяви іншої сторони у справі [16]. В Україні досить поширеними є випадки, коли особи, поінформовані про час і місце судового засідання, не з'являються без поважної причини, не додають витребувані судом документи, тим самим призводять до тривалого розгляду справи.

Водночас використання всіх засобів оскарження, які передбачені національним законодавством, не вважається Європейським Судом таким, що свідчить про затягування строків розгляду справи через поведінку заявника. Так, звернення заявника до найширших процесуальних засобів правового захисту (подання апеляцій, клопотань, заяв), на думку ЄСПЛ, не призводить до нерозумного затягування розгляду справи. Крім того, якщо деяке затягування з вини заявника і відбулося, така обставина досліджується порівняно з діями відповідних органів державної влади. Наприклад, у справі «Карнаушенко проти України» 2006 р. Європейський суд вказав, що період затримки у три дні у зв'язку з поданням клопотання про відстрочку, як і заміна першочергових позовних вимог, не може виправдати загальну тривалість судового провадження упродовж 8 років. Суд також зазначив, що оскарження трьох судових рішень у судах вищих інстанцій також не затягнуло розгляду, тому заявника не можна звинувачувати за використання засобів, доступних національним законодавством з метою захисту власних інтересів [17].

Крім поведінки заявника, під час встановлення розумності строків розгляду справ Європейський Суд аналізує і поведінку органів влади, але жорсткіше. Згідно зі ст. 1 Конвенції саме Держава є відповідальною за втілення в життя прав і свобод, гарантованих Конвенцією. Серед основних причин затягування розгляду справ з вини держави, як правило, виокремлюють такі: велике навантаження на суди, недофінансування судів, відсутність достатньої кількості суддів та допоміжних працівників тощо. Такі проблеми в організації правосуддя притаманні не лише для України. Свого часу Європейський суд у рішенні з приводу згаданої вже затягнутої справи «Чірікоста та Віола проти Італії» зазначив: «<...> навіть реформування Цивільного процесуального кодексу не змогло розв'язати реальну проблему функціонування судів в Італії, яка полягає в постійній нестачі засобів та персоналу на всіх рівнях судової системи».

Складність справи може бути виправданням тривалості процесу, проте не виправданням відсутності судового рішення взагалі. Отже, як справедливо вказує П. Гуйван, не можна, наприклад, вважати обґрунтованим складністю справи тривале (понад один рік) невиготовлення повного тексту рішення судом першої інстанції, коли суддя не виносив рішення господарського суду у такий спосіб, як цього вимагає закон (ст. 84 ГПК України у редакції 1992 р.), попри те, що у засіданні було оголошено про видання повного тексту судового рішення через п'ять днів. Це є відвертим порушенням Конвенції українським судом, оскільки відповідно до вимог закону саме рішення господарського суду, винесене згідно з вимога-

ми названої вище статті (повний текст), є предметом оскарження в апеляційному порядку. Суд всупереч чинному українському процесуальному законодавству та міжнародному праву позбавив позивача конституційного права на доступ до правосуддя шляхом подання апеляційної скарги [3, с. 32].

Порушенням розумних строків розгляду справ про цивільні права та обов'язки може вважатися тривале невиконання судових рішень з вини державних органів. Згідно з прецедентною практикою Європейського Суду процедура виконання рішень суду є невід'ємною частиною судового розгляду. З огляду на це процитуємо прецедентне положення рішення у справі ЄСПЛ «Горнсбі проти Греції» 1997 р., де вказано, що право на справедливий суд «<…> стало б ілюзією, якби правова система держави дозволяла, щоб остаточне, обов'язкове судове рішення залишалося недіючим на шкоду одній зі сторін. Важко уявити, що стаття 6 Конвенції, докладно описуючи надані сторонам процесуальні гарантії – справедливий, публічний і швидкий розгляд, – залишила реалізацію судових рішень без захисту» [18].

Крім вказаних трьох основних критеріїв розумного строку розгляду справи, у практиці Європейського суду останніх двох десятиліть звертається увага на важливість предмета розгляду для заявника, значущість для нього питання, яке перебуває на розгляді суду, або особливе становище сторони у процесі. Так, на думку ЄСПЛ, без зволікань повинні розглядатися справи про піклування над дітьми, трудові спори, справи, пов'язані з травматизмом, справи щодо ВІЛ-інфікованих, а також інші справи, під час розгляду яких важлива терміновість.

Отже, на думку автора статті, відповідно до стандартів ЕСПЛ в розумінні ст. 6 Конвенції розумний строк розгляду справи судом – це оцінний критерій, який залежить та складається з об'єктивних обставин, зокрема таких, як складність справи, поведінка заявника, судових та інших державних органів, важливість предмета розгляду, його значущість для заявника.

Для наближення до європейських стандартів український законодавець почав використовувати критерій розумності для встановлення строків розгляду справ у суді ще до прийняття Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 03.10.2017 року [19].

Так, у ч. 1 ст. 157 та ч. 2 ст. 302 Цивільного процесуального кодексу України в редакції 2004 року зі змінами ішлося про розгляд справ протягом розумного строку. У Господарському процесуальному кодексі України в редакції 1992 року зі змінами взагалі не використовувалось поняття «розумний строк», хоча воно малось на увазі у ч. 1 ст. 69, яка передбачала, що спір має бути вирішено господарським судом у строк, що не перевищує двох місяців від дня одержання позовної заяви. Спір про стягнення заборгованості за опротестованим векселем мав бути вирішеним господарським судом у строк, що не перевищує одного місяця від дня одержання заяви (ч. 2 ст. 69 ГПКУ 1992 року).

Отже, окрім традиційного визначення граничних строків розгляду, у цих кодексах висувалась додаткова вимога про необхідність дотримання розумного для кожного випадку строку. Це означає, що цивільна чи адміністративна справа у нагальних випадках повинна бути розглянута швидше, не чекаючи закінчення граничного строку. Якщо процесуальним законом і встановлені конкретні максимальні строки розгляду судової справи, то їх дотримання не можна вважати єдиним критерієм для визначення розумності часу вирішення конкретної справи.

Із прийняттям зазначеного вище Закону України від 03 жовтня 2017 року законодавець, враховуючи важливість і нагальну потребу у запровадженні, дещо систематизував питання критерію розумності строків розгляду справи судом. Відтепер цей критерій став однією із основних засад господарського (п. 10 ч. 3 ст. 2 чинного ГПК України) та цивільного (п. 10 ч. 3 ст. 2 чинного ЦПК України) судочинства.

У кожному із кодексів, зокрема у ст. 114 ГПК України та ст. 121 ЦПК України дано однакове поняття розумності строку. Так, строк є розумним, якщо він передбачає час, достат-

ній (з урахуванням обставин справи) для вчинення процесуальної дії, та відповідає завданню відповідного судочинства. Суд має встановлювати розумні строки для вчинення процесуальних дій. Визначене у кодексах поняття майже збігається із його дефініцією, викладеною у п. 3 Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 17.10.2014 р. № 11 «Про деякі питання дотримання розумних строків розгляду судами цивільних, кримінальних справ і справ про адміністративні правопорушення», відповідно до якого розумним вважається строк, що є об'єктивно необхідним для виконання процесуальних дій, прийняття процесуальних рішень та розгляду і вирішення справи з метою забезпечення своєчасного (без невиправданих зволікань) судового захисту [20].

Важливим зауваженням, на думку автора цього дослідження, є звуження законодавцем наданого в кодексах поняття розумності строку до часу, достатнього (з урахуванням обставин справи) для вчинення тільки конкретної процесуальної дії, оскільки кожна процесуальна дія є лише складником у комплексі таких та інших дій, рішень у справі і містить у собі певні ризики, оскільки з огляду на звуження поняття не враховуватиме деякі стадії судового розгляду справи.

Так, відповідно до змісту згаданого вище Пленуму ВССУ та згідно зі статтею 6 Конвенції виконання судового рішення є складовою частиною судового розгляду, завершальною стадією судового провадження. У зв'язку із цим під час розгляду питань про відстрочку, розстрочку, зміну чи встановлення способу і порядку виконання рішення, а також під час розгляду скарг на рішення, дії чи бездіяльність державного виконавця чи іншої посадової особи державної виконавчої служби судам необхідно дотримуватися вимог Конвенції щодо виконання судового рішення упродовж розумного строку. Навіть у названому вище Пленумі розумним вважається строк, що є об'єктивно необхідним для виконання не тільки процесуальних дій, але й прийняття процесуальних рішень та розгляду і вирішення самої справи з метою забезпечення своєчасного (без невиправданих зволікань) судового захисту.

Висновки. З огляду на викладене доцільно зробити декілька висновків.

Поняття розумного строку розгляду справи за п. 1 ст. 6 Конвенції є досить складним, оскільки чітких часових проміжків у практиці ЄСПЛ не надається. Застосоване законодавцем поняття розумності строку під час вчинення процесуальних дій є дещо викривленим. Однією з особливостей процесуального строку та водночас його відмінністю від часу є інструментальний характер строку, тобто його можливість здійснювати вплив на відносини, які виникають під час судового провадження. Його здійснення інколи передбачає необхідність зупинення процесуальних строків та їх поновлення. Саме можливість здійснення таких дій із процесуальними строками виражає їхній штучний характер.

Важливим завданням для України є запровадження надійного механізму захисту права на додержання розумних строків. На думку автора статті, в Україні потрібно розробити закон стосовно порушення розумних строків і порушення права особи на розумний строк розгляду справи, в якому, по-перше, буде надано визначення поняття «розумний строк», по-друге, буде передбачено порядок оскарження винних дій судді (суддів), які призвели до затягування справи, по-третє, буде забезпечено виконання судового рішення про присудження компенсації за порушення права особи на справедливий судовий розгляд у розумний строк.

Список використаних джерел:

1. Конституція України, 1996. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/.

2. Європейська конвенція з прав людини. URL: http://www.echr.coe.int.

3. Гуйван П.Д. Право на справедливий суд: європейські сентенції та українські реалії (темпоральний аспект). Держава та регіони. Серія «Право». 2017. № 2(56). С. 30–35.

4. Щодо перевищення розумних строків розгляду справ: лист Верховного Суду України від 25.01.2006 р. № 1-5/45. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v5_45700-06/.

5. Шемшученко Ю.С. Судова влада в Україні: сучасна доктрина, механізми та перспективи реалізації: стенограма наукової доповіді на засіданні Президії НАН України 21.12.2016 р. Вісник Національної академії наук України. 2017. № 2. С. 37–47.

6. Гончаренко О.А. Розумний строк розгляду справи у практиці Європейського суду з прав людини. Форум права. 2012. № 3. С. 126–131. URL: http: //www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2012-3/12goazpl.pdf.

7. Нула Моул. Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод: статья 6: право на справедливое судебное разбирательство. Прецеденты и коментарии. М.: Росс. акад. правосудия, 2001. 336 с. URL: http://www.echr.ru/documents/manuals/index.htm.

8. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Кудла проти Польщі» від 26.10.2000 р. Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. 2000. № 2. С. 217–223.

9. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Мікулич проти Хорватії» від 07.02.2002 р. Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. 2002. № 2. С. 99–112.

10. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Єрмакова проти Росії» від 23.09.2004 р. Вісник Верховного Суду України. 2004, № 12. С. 24–26.

11. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Паскал проти України» від 15.09.2011 р. Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. 2012. № 3. С. 46–64.

12. Писаренко Н.Б., Сьоміна В.А. Адміністративно-правові спори (удосконалення порядку вирішення): монографія. Х.: Право, 2012. 136 с. URL: http://www.academia.edu/35530680/.

13. Тацій Л.В. Категорія «розумний строк» в адміністративному судочинстві: поняття та правова природа. Публічне право. 2014. № 1. С. 36–41. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pp_2014_1_6.

14. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Вергельський проти України» від 12.03.2009 р. URL: http://www.minjust.gov.ua/19614.

15. Защита права собственности и права на справедливое правосудие: практичесоке руководство для украинского юриста по применению Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод 1950 г. / под общей редакцией Ю.В. Щекина. Х.: МП «Крок», 2008. 108 с.

16. Eur. Court H. R., Ciricosta and Viola v. Italy, judgment of 4 December, 1995. URL: http://www.echr.coe.int.

17. Стаття 6 «Право на справедливий суд». Рішення щодо України, винесені Європейським судом з прав людини. URL: http://www.www.minjust.gov.ua//0/19618.

18. Справа ЄСПЛ «Горнсбі проти Греції» (Case of Hornsby v. Greece). URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show /980_079.

19. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів: Закон України від 03.10.2017. № 2147-VIII / Відомості Верховної Ради України, 1992 р., № 6. Ст. 56.

20. Пленум Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 17.10.2014 № 11 «Про деякі питання дотримання розумних строків розгляду судами цивільних, кримінальних справ і справ про адміністративні правопорушення» // Верховна Рада України. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0011740-14.